

Ketten egy könyvről: éghajlat – kultúrák – konfliktusok

Wolfgang Behringer: *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig.*
Fordította Tarnói Judit. Corvina, Budapest, 2010. 343 oldal

Egy józan hang a klímazajban, avagy a jelenbe hatoló kultúrtörténet perspektívái

Bízást állítható, hogy az új évtized egyik legizgalmasabb kultúrtörténeti könyvújdon-ságának Wolfgang Behringer eredetileg 2007-ben, a müncheni Beck Verlag gondozásában megjelent nagyszabású áttekintésének magyar nyelvű kiadása tekinthető. A Corvina Kiadó szokatlanul gyors reakciója már csak azért is érthető, mivel a kötet feltűnő sikert aratott Németországban, ahol a magyar nyelvű megjelenés évében már az ötödik (aktualizált) kiadás látott napvilágot. Az aktualizálás ténye ez esetben nem elsősorban a történeti vizsgálatok felfrissítését jelentette, hanem – mint látni fogjuk – azokat a kiegészítéseket, amelyeket a szerző az utóbbi három év eseménytörténetével kapcsolatban tett hozzá a könyv jelenkorra vonatkozó, eléggé erőteljes megállapításaihoz. Behringer kölnye nagy hangsúllyal veti fel azt az izgalmas kérdést, lehet-e egyáltalán, és ha igen, milyen szerepe a kultúrtörté-
nésnek a manapság „égetően” fontos, globális problémák értékelésében, kezelésében, esetleg a jövőkép megformálásában.

Mielőtt még bárki azt az elhamarkodott ítéletet alkotná, hogy a német történész bizonyára jó érzékkel tapintott rá a klímaváltozás témakörét övező felfokozott érdeklődésre, és könyvének alapötlete csupán a kétezres évek extrém időjárásának és meleg nyarainak hatására fogalmazódott meg benne, vessünk egy pillantást a szerző korábbi munkásságára. Az 1956-ban született Behringer müncheni tanulmányait befejezve a '80-as években a kora újkori bajoror-

szági boszorkányüldözések kutatójaként tűnt föl. A mára már sok kiadást megért, klasszikusnak számító első monográfiája is ebben a témakörben íródott.¹ Behringer ettől kezdve állhatatosan kitartott választott korszaka, a kora újkor mellett. A boszorkányüldözés és általában a 16–18. századi kriminalizáció európai elismertségű kutatójaként többek között Magyarországra is eljutott, egyik konferencia-előadása pedig a hazai vezető néprajzi folyóiratban látott napvilágot.² Emellett különféle olyan vállalkozástörténeti folyamatok érdekelték, mint a bajor sörfőzés története, különösen pedig a posta története. Az utóbbi témakör (gigantikus méretű) monografikus feldolgozása (habilitációs munkája keretében) a kora újkori kommunikációtörténet egyik csúcsteljesítményét jelenti.³ Korai munkái nagyobbrészt bajorországi egyetemekhez kötődtek, rövid ideig a göttingeni *Max-Planck-Institut für Geschichte* munkatársaként is tevékenykedett, míg végül 1999-ben Angliában kapta meg első professzori ka-

¹ *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der Frühen Neuzeit.* München, 1987.

² *Rossz idő, éhínség, félelem. Az európai boszorkányüldözés klíma-, társadalom- és mentalitástörténeti okai. Dél-Németország példája.* Ethnographia, 101. évf.(1990) 363–383.

³ *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit.* Göttingen, 2003.

tedróját (*University of York*). Négy év után innen tért haza Saarbrückenbe, ahol 2003 óta a Richard van Dülmen halála után megüresedett tanszéket vezeti. Ettől kezdve figyelhető meg tudományos érdeklődésének időbeli és térbeli kiterjesztése. Miután megírta a boszorkányság és boszorkányüldözés „globális történetét”,⁴ amelyet két évvel később Pekingben kínai nyelven is kiadtak, néhány év múlva újabb tág látókörű áttekintéssel jelentkezett, immár a klímátörténet tárgykerében.

Bár a tárgyalt kötet nem tartalmazza az ilyenkor szokásos tiszteletkörieket, a „hogyan jutottam el e monográfia megírásának gondolatához”-jellegű bevezető eligazításokat, sőt az elmaradhatatlan köszönetnyilvánításokat sem, Behringerről teljes bizonyossággal állítható, hogy már évtizedek óta foglalkoztatják a klíma és a kultúra összefüggései. A boszorkányüldözés kutatásának kulcskérdését jelentő „miért”-re született megalapozott válaszok között már a nyolcvanas években ő vetette fel a leghangúlyosabban a kora újkori klímaváltozás hatásának jelentőségét. Nagyrészt erről szolt a magyarul megjelent, fent említett tanulmánya is. A „kis jégkorszak” kulturális hatásáról Göttingenben konferenciát is szervezett, amelynek gondolatébresztő előadásai azután kétnyelvű (német, angol) gyűjteményes kötetben láttak napvilágot.⁵ Ezek jelentik tehát *A klíma kultúrtörténetéhez vezető út sarokköveit*.

Az áttekintés nem kisebb feladatra vállalkozik, mint arra, hogy a földtörténet kezdetétől máig tartó hatalmas időtávlatban megkeresse azokat a csomópontokat, amelyek keretében a klímaváltozás kulturális vonatkozásai valamilyen mértékben megsejthetők, kitapinthatók. A végletekig kitégített időbeli keretek mellett a szerző minden igyekezetével azon van, hogy a térbeli

perspektívát is világméretűvé tegye. A kötet összességében – a lehetőségekhez mérten – teljesíti is ezt a vállalt feladatot. Habár a vizsgálat végig Európára összpontosít, Behringer az érvelés legváratlanabb pillanataiban képes távoli földrészek analógiáinak frappáns felvillantására. Azt a körülményt pedig nehezen írhatnánk a szerző rovására, hogy a leginkább felhasználható és hiteles adatsorok igen gyakran éppen a német területek vonatkozásában állnak a kutatók rendelkezésére.

Behringer érezhetően minden igyekezetével el akarta kerülni azt a látszatot, hogy könyve csupán a kora újkorra vonatkozó korábbi elméleteinek gondolatjáték-szerű kibővítése lenne. Merthogy a végeredmény korántsem az. A szerző – egy történelemtől talán – váratlan mélységben ásta bele magát a klímátörténet természettudományi indíttatású szakirodalmába. Már a kötet első fejezeteiben részletesen, ugyanakkor közérthetően tárgyalja a klímátörténet forrásbázisának rétegeit, a klímaváltozás lehetséges tényezőit, valamint a Föld keletkezés-történetének klimatikus szakaszairól alkotott vélekedéseket. „A jégkorszak gyermekeinek” számító *Homo sapiens sapiens* fejlődése a *holocén* globális felmelegedésében csúcsosodott ki és teremtette meg az újkor (neolitikum) civilizációit. A bibliai méretű özönvizektől a „neolitikus forradalom” át a nagy ókori civilizációk virágzásáig és bukásáig rengeteg történelmi tény foglalja el e fejezetekben a maga klímátörténelmi helyét. Bár számos esetben csábító lehetőség adódna a klímaváltozásnak a nagy történelmi fordulópontokban játszott szerepének valószínűsítésére, Behringer általában megmarad azon az állásponton, hogy a korábban szinte kizárólagosan hangoztatott politikai, társadalmi és gazdasági okok mellett a klíma meghatározó szerepére is oda kell figyelni. Hasonló tanulságokkal jár a római kori klímaoptimumtól a középkori meleg periódusig tartó korszak áttekintése. Az utóbbi időszakot (1000–1300) szokás a fejlett középkornak, a középkori európai ci-

⁴ *Witches and Witch-Hunts. A Global History.* Cambridge, 2004.

⁵ *Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit“.* Göttingen, 2004.

vilizáció aranykorának tartani. A tartósan meleg időjárás tette lehetővé az észak-európai államalapításokat, Izland és Grönland benépesítését. Ugyanakkor a természetes növénykultúra jelentős átalakulását, a mezőgazdaság és az ipar jelentős technikai újításait is ekkor adhatjuk.

Különösen e korszakhoz viszonyítva fontos jelenség a Föld klímátörténetének újabban felfedezett, hosszú szakasza, a 14. és 19. század között érzékelhető „kis jégkorszak” periódusa. A kötet ezzel foglalkozó törzsfelvezete éppen akkora terjedelmű, mint a korábbi korszakokról szóló áttekintések összesen. Behringer bemutatja a globális lehűlés mélyreható természeti, társadalmi és gazdasági hatásait. A 14. század nemcsak rossz termést, éhínséget hozott, hanem a „fekete halál” pusztításait is. A pestis mellett az elégtelen és egyoldalú táplálkozás az európai emberek nagy többségét hajlamosabbá tette a betegségekre. A „szezonális hangulati zavar”-ként definiált téli rosszkedv bizonyos pszichés krízisreakciók, leginkább a melankólia széles körű elterjedésével magyarázható. A 16. századi közgondolkodás a természeti csapásokért általában az evilági bűnök felhalmozódását tette felelőssé. Ez a „bűnösszegződés” a kora újkori mentalitásváltozás egyik legfontosabb előidézője lett, és egyaránt hatott a szexualitással kapcsolatos rigorózus nézetek uralkodóvá válása, valamint a bűnbakkeresés megújuló formáinak megerősödése és pogrommá alakulása terén. A késő középkori eretnek- és zsidóüldözések után Európában egyértelműen a boszorkányság vált a csapásokra magyarázatot adni kívánó vádaskodás első számú célpontjává. A boszorkányüldözések legnagyobb európai hullámai a 16–17. században (keletebbre még a 18. század első felében is) éppen abban az időszakban jelentkeztek, amikor egy csapásra megszaporodtak a szokatlan, kedvezőtlen, változókonny, szélsőséges és kiszámíthatatlan időjárásról szóló beszámolók. E rendkívül borús képet festő hangulatjelentések egyértelműen azt mutatják, hogy a társadalom azon lo-

kális közösségei körében, amelyekben az általában uralkodó hiedelmek alapján a természeti csapásokat bizonyos helyben élő, gyanús személyek károkozó magatartásával, rontásával (*maleficium*) magyarázták, ekkoriban erősödött fel a boszorkányvád szerepe. A tömeges méretű üldözések, a „boszorkányhisztéria” kialakulásához persze ez még önmagában kevés lett volna. Kellott még hozzá a társadalom írástudó, hatalmi pozíciókat betöltő világi és egyházi rétegeinek „felülről” történő beavatkozása is.

Behringer a „kis jégkorszak” kulturális következményeit a mindennapi élet és a művelődéstörténet egyes szektorain belül is igyekszik érzékeltetni. A lakóházak külső és belső átalakulása mellett elsősorban a ruházat jellemző változásait emeli ki. Önálló fejezetet szentel a globális lehűlés és a festészet, valamint az irodalom és a zene összefüggéseinek. „Az ész hűvös napja” címmel íródott áttekintése az abszolutista államrendszerek kialakulása, a racionalizmus megerősödése, a modern tudomány kialakulása, a vallási fanatizmus visszaszorulása és a felvilágosodás hatalmas tematikus csomópontjainak kényszerűen rövid érintésével egészen a forradalmak koráig jut el.

A 19. század második felébe átlépve egyúttal az iparosodással fémjelzett modern kor klimatikus szempontból felmelegedést hozó periódusába jutunk. A szerző itt már jobbára csupán összefoglal, és tárgyilagos hangnemben közli az újkori ipari forradalom nyomán megindult fejlődés legfontosabb számbeli mutatóit és azok környezeti hatásait a fosszilis nyersanyagok egyre tömegesebbé váló kitermelésétől a népességrobbanás közismert tényeiig bezárólag. E rövid(re zárt) fejezeteken érezhető, hogy Behringer nem ezek miatt írta meg könyvét. Sokkal inkább előkészítést jelentenek az utolsó félszáz oldalhoz, amely a „globális felmelegedés” mai problematikájával foglalkozik.

Már a könyv – eddig szándékosan említés nélkül hagyott, néhány oldalas – bevezetésében feltűnik, hogy a szerző tudatosan

törekedett aktuálissá tenni művét. Ott az ezredforduló körüli klímapolitikai jelentések bemutatására és (finom) kritikájára elő-reutalva kísérelt meg „kedvet csinálni” a könyv lényegét jelentő történeti áttekintéshez. A kötet záró fejezeteiben pedig meglehetősen hosszan és érdekesítően mutatja be a klímaváltozás jelenkori, sőt jövőbeli kulturális hozadékait. Az olvasók valóban rendkívül fontos kérdésfelvetésekkel szembesülhetnek. Bizonyára sokan akadnak, akik csupán e jelenhez kapcsolódó, egyben jövőbe tekintő fejezetek miatt veszik kézbe a kötetet.

Napjaink problémáit tárgyalva azonban Wolfgang Behringer veszélyes vizekre tévedt. A harmadik évezred első évtizedében a klímaváltozás kapcsán már nagyon nehéz semleges álláspontot kialakítani. A közelgő világhozsátzófáról szóló, fülsüketítő módon hangoztatott víziók, illetve az ugyanezek mögött összeesküvéseket látó és azokat leleplező szkeptikus legyintések között igazán csak szűk terep marad a történeti tapasztalaton alapuló józanság számára. Noha a történész szerző minden igyekezetével el kívánta kerülni az egyértelmű állásfoglalást, kívülállóként azt sem hallgatta el, hogy nem egészen egyértelmű a kapcsolat a széndioxid kibocsátás megnövekedése és a globális felmelegedés között. Ironizálva mutatja be például a 20. század drámai hőmérsékletemelkedését hangsúlyozó, úgynevezett „hokiütő elmélet” képviselőinek azon igyekezetét, amely a középkori meleg periódus jelentőségének degradálására irányul. Behringer, egyesek számára talán zavaró módon, többször visszatér arra a manapság már ritkán emlegetett tényre is, hogy az 1960-as években a politikai szereplővé előlépő klímakutatók még a *globális lehülés* veszélyeire figyelmeztették a világot és annak vezető hatalmait, és mai szemmel elképesztő akcióterveket dolgoztak ki a szintén *antropogén* okokkal magyarázott hőmérsékletcsökkenés megakadályozására. A klímakutatás már ekkoriban politikai jövőtudománnyá kezdett válni, de ez a fajta sze-

repköre leginkább az utóbbi húsz évben, immár a globális felmelegedéssel kapcsolatban szilárdult meg igazán. A szerző az 1990-es évek óta zajló világpolitikai eseményeket egészen új megvilágításba helyezi azáltal, hogy azokat is kultúrtörténeti keretben értelmezi. Mi több, az Epilógus „Klímaértelmezés mint új vallás” című alfejezetében a mai klímakérdéssel kapcsolatban a vallási dimenziók megjelenését is érzékelteti. Ezzel hozza összefüggésbe a „környezet ellen elkövetett bűnök” korábban ismeretlen fogalmának megjelenését és széleskörű elterjedését. Az a körülmény, hogy Behringer megkísérli felülről láttatni a jelenkori eseményeket és mentalitásformáló változásokat, korántsem jelenti azt, hogy tagadná vagy kisebbiteni akarná a globális felmelegedés és a környezetszennyezés következtében bekövetkező, drámai gyorsaságú természeti változások vagy akár az ezek és a legújabb kori népességrobbanással egyaránt összefüggő migrációs vonulatok problémáját. Amikor könyve történeti fejezeteiben többször (például a középkorra vonatkoztatva) a természet „eredeti” vagy „ősi” formájának emberi kéz által történt jelentős, esetenként gyökeres átalakításáról értekezett, azt nem azért tette, hogy csökkentse a jelenkori hasonló behatások jelentőségét. Nem tagadja azt sem, hogy a növény- és állatvilág klímaváltozás által kiváltott természetes alkalmazkodásának (például a felmelegedés okozta délről északra húzódásának) – a korábbi hasonló ilyen vagy ellentétes irányú mozgásokhoz képest – az épített környezet uralkodóvá válása miatt mára már mesterséges akadályai vannak. Az a reménykeltő gondolat tehát, hogy a jegesmedvék életterének beszűkülése egyúttal a barnamedvék megszorodásához és populációjának terjeszkedéséhez vezet, éppen ezen a ponton kezd el egy kicsit sántítani. A szerző nem azt mondja tehát, hogy nincs baj vagy tennivaló, hanem arra utal, hogy bizonyos változások törvényszerűek, elengedhetetlenek, történeti értelemben determináltak.

Behringer konklúziója az apokaliptikusok és a szkeptikusok között a kultúrtörténész higgadt hangját szólaltatja meg. „A klíma változik. A klíma mindig is változott. A kultúra kérdése, hogy hogyan reagálunk rá. Ebben a történelem ismerete segíthet nekünk. Az emberek sokszor fenyegetőnek érezték a klímaváltozásokat. Hamis próféták és erkölcsi vállalkozók mindig is megpróbáltak hasznot húzni ebből. A klímaváltozás interpretációját ne bizzuk a kultúrtörténetben járatlanokra. Az emberek nem állatok, amelyek passzívan ki vannak szolgáltatva környezetük változásainak. Az újkori történelem során a klímaváltozás pozitív fejleményeket eredményezett. Ha a mostani klímaváltozás hosszú ideig tartana – amivel pillanatnyilag nagy valószínűséggel számolhatunk –, csak a higgadt hozzáállást ajánlhatjuk. A világ nem fog összedőlni. Ha melegebb lesz – alkalmazkodni fogunk hozzá. Emlékezzünk csak a klasszikus latin bölcsességre, amely így hangzik: *Tempora mutantur, et nos mutantur in illis*. Változnak az idők, és velük együtt mi is.” (282. old.)

A záró bekezdés bölcs megállapításain kívül bizonyára feltűnő, hogy Behringer „hamis próféták és erkölcsi vállalkozók” megjelenésére figyelmeztet, akik a „kultúrtörténetben járatlanok”-ként interpretálják a klímaváltozás múltbéli, jelenkori és jövőbeni kérdéseit. Nem ez az egyetlen pont, ahol a történész szerző elég erőteljesen „odaszól” a természettudományos klímakutatás bizonyos hangadó köreinek. Míg ugyanis a természettudomány váraiban munkálkodók általában felsőbbrendűségük tudatában lesajnálással szemlélik a humán- és társadalomtudományokat művelők próbálkozásait, a klímakutatásban – tisztelet a kivételnek – éppen a mérések megbízhatatlansága, pontatlansága, valamint a politikai értelemben megfigyelhető korrumpálódás jellemzi őket. Milyen alapon, milyen tapasztalatokra építve válhatott a klímakutatás „jövőtudománnyá”? „A jövőt nehéz megjósolni. Komoly tudósoknak óvakodniuk kellene attól, hogy *Nostradamus* szerepét

játsszák” – mondja a szerző, aki szerint a „természettudományok története egyszersmind a hamis elméletek és a hibás prognózisok története.” (281. old.) „A szellemtudományokkal foglalkozó tudósok [...] nem szoktak hozzá ilyen mértékű pontatlansághoz. Olyan időtartamokat, amelyeket a természettudósok +/- 100 évvel számolnak, a történészek napra, órára vagy percre kiszámítva datálnak. A természettudományok egzaktágát illetően nem kell illúziókat táplálnunk.” (281. old.) Azok tehát, akik nem ismerik a klímaváltozással kapcsolatos kulturális és társadalmi reakciók történelmi tényeit és összefüggéseit, sőt gyakorlatilag az ezek vizsgálatához nélkülözhetetlen módszertani elvekkel és alapvető eljárásokkal sincsenek tisztában, jobb, ha távol tartják magukat az efféle megállapításoktól, jóslatoktól. Ahogy a szerző szokatlanul keményen megfogalmazza: „A klímakutatók jól teszik, ha visszafogják magukat, amikor a klíma kultúrtörténetéről beszélnek, és óvatosak, amikor kultúráról és társadalomról van szó.” (282. old.)

A záró fejezet rendkívül kritikus tónusa, a „mindenki maradjon a saját kaptafájánál” elv hangoztatása és általában a szellemtudományok erényeinek és jogainak felemlegetése egyaránt egy elveszített tudománypolitikai pozíció szimbolikus visszaszerzésére irányul, amely messze túlmutat akár a történettudomány, akár a klímakutatás határain. (Megjegyezzük, hogy ez a tágabb problematika természetesen nem csupán Németországban, hanem sokfelé, többek között nálunk is felettébb aktuális.) Ha viszont csak a kötet háttérében álló tudományág, a könyv címében is hangoztatott *kultúrtörténet* szemszögéből vizsgáljuk meg ezeket a kijelentéseket, akkor Behringer monográfiája a főként francia és angol dominanciájú mentalitástörténeti és történeti antropológiai iskola, ma leginkább „*new cultural history*” összefoglaló néven szereplő irányzatának hasonló megközelítésű műveivel kapcsolódik, amelyek általában nem tagadták annak lehetőségét, hogy az értelmező

történeti vizsgálatok eredményei jelenkori perspektívában is felhasználhatók. A szerző óvakodott attól, hogy ilyen értelemben pozicionálja munkáját. (Sőt, Emmanuel Le Roy Ladurie 1967-ben *L'histoire du climat depuis l'an mil* címmel megjelent műve kapcsán ironizál is az *Annales*-iskola kiemelkedő személyiségének érdekes pálfordulásán, aki a klíma kultúrtörténeti megközelítésének lehetőségeit az 1950-es években még lesajnáló kritikával illette.) Ezzel együtt Behringer könyve méltán beilleszthető (lenne) abba a bevallottan szubjektív változásba, amelyet az új kultúrtörténet vezéralakjának számító Peter Burke a *What is Cultural History?* (2004) című kötetének végén az 1860 és 2003 közötti időszak szá-

mára releváns szakirodalmi terméséből összeállított, s amelyben jellemző módon csak elvétve akadnak német szerzők. A saarbrückeni történészprofesszor fentiekben bemutatott munkája címkéktől, történetírói irányzatoktól és egyéni ízlésektől függetlenül is lebilincselő és gondolatébresztő munka, amely az olvasók körében is nagy sikert aratott. Ha pedig manapság egy hiteles adatokon (és nem fantazmagóriákon) alapuló kultúrtörténeti könyv széles körben *hatást* tud gyakorolni, akkor szerzője mindenképpen elismerésre érdemes, jó munkát végzett.

BÁRTH DÁNIEL

A klímakutatás boszorkányos természetéről

„Nincs még egy korszak, amelyik annyit foglalkozott volna a halál gondolatával, mint a késői középkor. Az egész élet fölött ott visszhangzik a memento mori komor hangja. A vallás régebben is makacsul idézte a halál gondolatát, de a régi korok kegyes traktátusai csak azokhoz jutottak el, akik amúgy is elfordultak a világtól. A XIII. századtól kezdve viszont a kolduló szerzetesek a nép között prédikálván az egész világon felcsendülő sötét kardallá tették az örökös intést: emlékezz a halálra!” Johan Huizinga *A középkor alkonya* című klasszikussá vált műve tizenegyedik fejezetének (*A halál víziója*) kezdősorai ezek, melyekben a holland szerző a halállal kapcsolatos elképzelések késő középkori változását és mentális expanzióját mutatja be. A Hollandiában először 1919-ben megjelent és a huszadik század folyamán Európa-szerte több nyelven kiadott, azóta alapművé vált munka említett fejezetében Huizinga a halál gondolatával való foglalkozás intenzívebbé válását az európai civilizáció késő középkori, „túlérett” formáira¹ jellemző kulturális jelenségek egyikeként mutatja be. Elemzései lényegüket tekintve nemcsak az adott korszakra vonatkoztathatók, hanem az általában vett kulturális szféra jelenségeinek általános eredetét és okait érintő olyan alapvető problémák és kérdések felvetésének lehetőségét rejtik magukban,² melyekre azóta is csak válaszkísérletek vannak, és amelyek „végleges lezárására” vonatkozó mindenfajta elvárás, úgy gondolom, a tudományos utópiák körébe tartozik. Ha jól látom, bizonyos értelemben ilyen, a kulturális jelenségek eredetének kérdését (is) firtató „válaszkísérletnek” tekinthető Wolfgang Behringer *A klí-*

ma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig című munkája is.

A kora újkor specialistájaként elsősorban a boszorkányság történetének kutatásával foglalkozó³ német történész merész kísérlete abban áll, hogy megpróbálja felfejteni kultúra és környezet kapcsolatának mi-
benlétét, vagyis azt, hogy e két szféra hogyan hat egymásra: miképpen befolyásolja a természeti környezet megváltozása az emberi kultúra dimenzióját, illetve a kultúra változásai hogyan hatnak vissza a környezeti rendszerre. Vérbeli történészről lévén szó, mindezt persze alapvetően nem az elvont törvényszerűségek síkján teszi, hanem sokkal inkább a konkrét történetiség terepén, meglehetősen (sőt, néhol a feltételezhető kompetencia szempontjából is gyanúsán) gazdag történeti anyag felvonultatásával igyekszik bemutatni. Mindezek felett és ezektől egyúttal elválaszthatatlanul a szöveg olyan síkokra is gyakran elmozdul, melyek a közéleti–politikai dimenziótól sem állnak távol, és az olvasóban óhatatlanul fölvetődik a kérdés, hogy vajon Behringer mindeneke-
lőtt és elsőrendűen nem a természetvédelem, a globális klímaváltozás aktuális problémáival kapcsolatban nyilvánul-e meg, és hogy valójában a történeti elemzés végső funkciója nem a „vitához” való hozzászólás-e. Mindenesetre bizton állítható: a szerző a kultúra és a környezet dialektikájának fent említett kérdéskörén túlmenve a szöveg egészét pragmatikus vonalon is mozgósítja. Nem csupán a szűk szakmának szánt kötetel van tehát dolgunk, hanem inkább a szé-

¹ Huizinga, Johan: *A középkor alkonya*. Budapest, 1979. 5.

² Klaniczay Gábor: *Utószó*. In: Huizinga: *A középkor alkonya*, 364.

³ Fontosabb ilyen témájú művei: *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der Frühen Neuzeit*. München, 1987.; *Mit dem Feuer vom Leben zum Tod. Hexengesetzgebung in Bayern*. München, 1988.; *Hexen. Glaube – Verfolgung – Vermarktung*. München, 1998.; *Witches and Witch-Hunts. A Global History*. (Serie Themes in History), Cambridge, 2004.

lesebb olvasóközönség megszólítása a cél, és ez olyan módon valósul meg, hogy egy divatos és egyúttal súlyos kérdéseket is felvető, sokakat megmozgató téma, a globális klímaváltozás tárgyalásával kerülünk közel kultúra és történelem néhány alapkérdéséhez.

A kötet igen jól strukturáltnak mondható, és (a fejezetszerű beosztástól részben függetlenül) alapvetően három nagyobb tematikus egységre osztható: egy „klímaelméleti” bevezetőre, a könyv gerincét adó, a Föld klímátörténetét a kultúra összefüggésében bemutató részre, valamint a globális felmelegedés problematikáját a kultúrtörténet perspektívájába helyező befejezésre. Behringer elsőként a klímakutatás legalapvetőbb természettudományos módszereit tekinti át, majd azokat az alapfogalmakat magyarázza el közérthető módon, melyek a könyv klímátörténeti fejtegetései tekintetében lesznek nélkülözhetetlenek. Hatásosan mutatja be, hogy a Föld klímájának történetében a legkevésbé sem az állandóság volt a jellemző, annak ellenére, hogy a klímatudósok a klímakutatás korábbi fázisaiban a földi éghajlat „kiegyensúlyozottságát” tételezték fel. A klíma folyamatosan változott és változik: a napfoltok csökkenése és növekedése (az úgynevezett napfoltciklusok), a lemeztektonikai folyamatok, az úgynevezett *albedo*-hatás (a napfény földfelszínről való visszaverődése, mely elsősorban jég- és hótakaró jelenléte esetén jelentős), valamint a vulkanikus tevékenység által a légkörbe juttatott anyagrészcscék mind-mind befolyást gyakorolnak rá. Ezek után a Föld korai geológiai történetére jellemző paleoklíma változásaira tér ki, és jut el egészen a hominidák megjelenéséig, ahonnan kezdve az emberi kultúra és a környezet változásainak kölcsönhatása áll a szöveg gyújtópontjában, egyre növekvő történeti felbontásban. A *Homo sapiens sapiens* kialakulása, az írásbeliség előtti idők, a neolitikus forradalom, majd az írásos társadalmak és civilizációk egészen az ókorig történő klímátörténeti „áttekintése” a *Big History* jegyében, úgy

érezem, kissé felületesre sikerült: funkciója nem az elmélyült elemzés, hanem inkább azon tényezők kiemelése, melyek a könyv alaptételét, „üzenetét” erősítik: a klíma természetes állapota az állandó változás, és ez a változás hatással van az emberi kultúra rendszereire, melyek pedig ismét csak viszszahatnak a környezeti dimenzióra.

A textus a középkorhoz érve válik differenciáltabbá, és innentől kezdve lehet igazán érezni, hogy közel vagyunk ahhoz a korszakhoz, melyet a szerző maga is kutat és így behatóbban ismer. A késő középkortól kezdődő időszak kulcsszava az úgynevezett „kis jégkorszak”, mely Behringer megközelítésében az érett középkor klímaoptimuma után, megközelítőleg a 14. század közepétől, erőteljesebben pedig a kora újkortól kezdve alapvetően határozta meg az európai történelem menetét. A lehűlés persze globális méretekben hatott, rövidebb kitérőktől eltekintve azonban a szerző ettől kezdve főként az európai történelem vonatkozásaira figyel. A globális lehűlés lehetséges okairól szóló (lezáratlan) diskurzus rövid ismertetése után immár nem csak a jégfuratok vagy a dendrokronológia eredményeire hagyatkozva kapunk információkat az adott korszak klímájáról: túlsúlyba kerülnek a történeti, írásos források, a meteorológiai feljegyzések, melyek a középkortól kezdve egyre bőségesebben állnak rendelkezésre. Ezek után jut el a szöveg arra a pontra, ahonnan kezdve természet és kultúra kontinuitásának tézise valóban hangsúlyossá válik, és a legmarkánsabb történeti megalapozást kapja: a késő középkori zsidó pogromok és a kora újkori boszorkányüldözések egyaránt a klímátörténet fordulatainak eredőjében, a lehűlésből adódó válságokban lelik magyarázatukat. A kultúrában bekövetkezett változások okai tehát a környezeti feltételek átalakulásaiban keresendők.

Persze igencsak egyszemélyes lenne, ha Behringer munkáját teljes egészében valamifajta klimatológiai determinizmus horizontjába állítva mutatnánk be. Korántsem lenne helytálló az az állítás, hogy a német

történész szerint a kultúra egész dimenzióját teljes összetettségében a környezet változásai határozzák meg. Ha jól értem, Behringer e tekintetben sokkal inkább csupán arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy manapság hajlamosak vagyunk az emberi társadalmat és kultúrát immanens módon elképzelni, megfelelkezve arról, hogy az(ok) végső soron az evolúció során a természeti környezet dimenziójából „nőtt(ek) ki”, így annak evidens részét képezi(k). Ebben az értelemben a könyv legtágabb perspektívája evolúció és történelem, természet és kultúra diszkontinuitásainak megkérdőjelezése, ami persze egyáltalán nem példa nélküli az utóbbi évtizedek történetírásában.⁴

A kora újkori teológusok általában a „bűnösszegződés” elvéből kiindulva jelölték ki a lehülés okát. A klíma eszerint az Isten parancsait megtagadó, bűnös emberi viselkedés következtében változott meg. Részben ennek a felfogásnak a következménye például a ruházatkódás terén megnyilvánuló magatartásváltozás is (a késő középkor „lenge” ruházatát a barokk vastagabb szöveiteiből készült „erkölcsösebb” öltözékei követték), ami Behringer szerint túlment azon, „ami a hidegebb klímával kapcsolatban közvetlen reakcióként elvárható volna”. (181. old.) Röviden összefoglalva tehát, a korabeli felfogás szerint az emberi magatartás hatással lehet az isteni rend egészére, így az időjárásra is, aminek változásai viszont – és ezt már a történész teszi hozzá – visszahat a kultúrára magára, jelen esetben egyrészt az „erkölcsi rendszer” egyes elemeire, másrészt pedig ezen keresztül a ruházatkódásra. Ugyancsak a lehülésben leli magyarázatát a boszorkányság kora újkori

„aranykora”, ami a hideg, a rossz termés, az áradások elleni tehetetlenség általános érzéséből fakad: a boszorkányüldözések kulturális jelenségének egyik társadalompszichológiai funkciója a lehülés megmagyarázhatatlanságából adódó frusztráció kollektív levezetése.

Mindennek az „ész hűvös hajnala” vet véget: a felvilágosodás. Talán tévedek, de néhol úgy tűnik, mintha Behringer itt nem fordítana kellő figyelmet arra, hogy tisztázza, végső soron hová és milyen hangsúlyokkal is helyezné el a kulturális fenomenonként felfogott „racionális” térhódításának viszonylag kontúros történeti jelenségét abban a már röviden említett sematikus elméleti keretben, amely szerint a környezeti tényezők bizonyos fokig meghatározhatják a kulturális változásokat. A könyv néhány homályosnak ható kitételét olvasva felmerül, de legalábbis nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy szerzőnk az „ésszerűsödés” fokozatos térnyerése vonatkozásában esetleg önmagában is elegendő magyarázatnak tarthatja, hogy azzal összefüggésben, hogy „a megpróbáltatások ideje a kora újkor közepén folytonos tanuláshoz vezetett” [...], „egyes kortársaknak feltűnt, hogy a szent háborúktól és a boszorkányüldözésektől sem az időjárás, sem pedig a termés nem lett jobb, hanem csak még több szenvedést hoztak magukkal.” Vagyis „talán azt is lehetne mondani, hogy a vallási buzgalom egyszerűen elhasználódott”. (196. old.)

Bár az idézett részleteknek a szöveg egészéből való kiemelése nyilvánvalóan torzít, ezen a ponton mégis megjegyzendő, hogy néhol az elvárhatónál lazábbra, sekélyesebbre sikerült az érvelés történeti része.⁵ A

⁴ Lásd például David Christian *Maps of Time: An Introduction to Big History* című munkáját (Berkeley: University of California Press, 2004.) vagy a neurobiológia és a kognitív tudományok felől közelítő Merlin Donald magyarul is megjelent könyvét: Donald, Merlin: *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest, 2001.

⁵ Az előbbieken túl jó példa a könyvre néhol jellemző, elnagyoltnak ható, determinizmus-gyanús kitételekre az, ahogyan Behringer Christian Wolff filozófiáját a klimatikus változásokra vonatkoztatja. Miután a 18. század elejétől a 16. és a 17. századra több periódusban is jellemző telek szélsőségesen hideg hőmérsékletei időlegesen csökkentek, a 18. század első harmadában „az ész korának hű-

felvilágosodás esetében ez a fenti elméleti-történeti kérdésfeltevésen túl azért is ítéltető problematikusnak, mivel Behringer éppen a klimatikus kihívásokra adott kora újkori „irracionalis” és a 18. századi „racionális” civilizációs-kulturális válaszok különbözőségének téziséből kiindulva kísérli meg környezet és kultúra egymásra hatásának tételét mintegy „tanulmányként” a jelen számára egy új (a fentebb már említett, legtalálhatóbban talán „pragmatikusnak” nevezhető) irányba fordítani.

Az érvelés relatív hiányosságai – amelyek persze a könyv szóbanforgó fejezeteiben implicit módon benne rejlő, a felvilágosodás általános magyarázatára rákérdező problémafelvetés gigantikus léptékéből is adódnak – ugyanakkor nem következnek az, hogy a vonatkozó fejezetek (*A kis jégkorszak kulturális következményei* című rész) alaptételének helyességét teljes egészében meg kellene kérdőjeleznünk. Habár földhözragadtak is minősíthető, ugyanakkor életszerűnek is tűnik az a tétel, amely szerint a kis jégkorszakra adott olyan, a felvilágosodás utólagos perspektívájából később irracionálisnak tekintett válaszok „eredménytelensége” után, mint például a boszorkányüldözés – a klíma nem lett melegebb –, az emberek „elvetették a probléma mereven dogmatikus szemléletét és felhagytak azzal a gyakorlattal, hogy erkölcsi vétkeket, bűnösöket vagy bűnbakokat keressenek.” (7. old.) Úgy gondolom, az is elfogadható, hogy a 18. században az élet legkülönbözőbb területein megfigyelhető ésszerűsödés térnyerése nagyon általános szinten kapcsolatba hozható az emberek azon tapasztalatával, mely abban állt, hogy az „ész”, valamint az ezzel összefüggő technikai fejlődés és szervezeti differenciálódás-hatékonyaság evilági mércével mérve (mely utóbbi pedig, éppen magával a taglalt

folyamattal összefüggésben, egyre fontosabbnak tűnt) magasabb hatásfokúnak, sikeresebbnek bizonyult, mint a korábbi válaszok. Az pedig, hogy úgy tűnik, Behringer mindezt hajlamos a klíma esetleges kilengéseiből következő éhínségek és társadalmi feszültségek leküzdésével szembeni hatékonyságra vonatkoztatni, a könyv problémafelvetéséből is következik, és ebből adódóan talán nem is kifogásolható.

Sokkal inkább problematikus véleményem szerint az, ahogyan szerzőnk eme – lássuk be – összességében mégiscsak meglehetősen elnagyoltnak tekinthető történeti magyarázatot a jelenre vonatkoztatja. A huszonegyedik század klímaváltozásának problematikájára nézve a felvilágosodás esz-kultúrájának Behringer szerint abban a tekintetben van jelentősége, hogy nem a bűnbakkeresésen, hanem a racionális problémamegoldáson kellene a hangsúlynak lennie. Túl azon, hogy ez általános értelemben természetesen elvárható a klímáról szóló diskurzusban, nem világos, mennyire állja meg a helyét az a tétel, mely szerint jelenleg valóban bűnbakkeresés és boszorkányüldözés folyik e téren. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Behringer a direkt analógiás gondolkodás aknamezején mozog, amikor a huszadik-huszonegyedik század globális klímaváltozásról szóló diskurzusának ténylegesen adatolható túlzásait-túlkapásait – melyek részben a területen működő tudósok egzisztenciális-önigazoló motívumaiból táplálkoznak, részben pedig az éghajlatkutatás tudományos tévedéseire vezethetők vissza – a korai újkor olyan „irracionalis tevékenységeivel” állítja párhuzamba, mint amilyen a boszorkányüldözés. Úgy gondolom, ahogyan a környezeti kihívásokra adott irracionális válaszok kudarcából önmagában nem magyarázható maga a felvilágosodás (a feltételezhető összefüggések megléte ellenére sem), úgy a klímaváltozás esetleges felelőseiről szóló beszéd sem vezethető vissza kizárólag a diskurzus létehez kötődő egzisztenciák motivációira. Ha elfogadjuk, hogy a tudományos diskurzus tisztán társa-

vös napmelege stabil életfeltételeket teremtett, ami egybevágott Christian Wolff (1679–1754) optimista tanfilozófiájával.” (Behringer: *A klíma kultúrtörténete*, 206.)

dalmi termék, és mindenfajta referencia nélkül létrehozható és működtethető olyan méretekben és léptékben, amilyenben azt a globális klímaváltozás esetében tapasztaljuk, megvan az esély arra, hogy túlságosan elbizakodottá válunk: Mark Lilla más kontextusban elhangzott, de véleményem szerint e helyütt is érvényesnek tekinthető szavaival élve, ilyenkor elhíhetjük magunkról,

hogy „bizonyos értelemben véve legyőzhetetlenek vagyunk”.⁶ Úgy gondolom, hosszabb távon ezzel sokkal nagyobb kockázatot vállalunk, mint azzal, ha a felelősség kérdésének felvetésével a vita során olykor akár irracionális utakra is tévedünk.

HÖNICH HENRIK

⁶ Lilla, Mark: *A zabolátlan értelem. Értelmiségek a politikában*. Európa, 2005. 211.